

821.163.41.09-31 Селимовић М.
<https://doi.org/10.18485/kij.2022.69.1.2>

МИНА М. ЂУРИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 15.04.2022.
Прихваћен: 26.05.2022.

(ПОД)СМЕХ КАО ПОБУНА У РОМАНУ *ДЕРВИШ И СМРТ* МЕШЕ СЕЛИМОВИЋА

У раду се, имајући у виду и становишта биополитике, испитује колико је роман *Дервиш и смрт* Меше Селимовића, читан у контексту Пекићевог *Времена чуда*, Кундерине *Шале* или Екоовог *Имена руже*, и дело о (не)могућностима смеха у тоталитарном систему. Ко се, због чега и како смеје или подсмехује у једном од најтрагичнијих романа друге половине 20. века, шта тај (под)смех значи и чему (не) доприноси, нека су од питања која се актуелизују у овом истраживању, пре свега из перспективе биополитичких сагледавања смеха као потенцијалне основе концепта побуне против репресивног система. Након упоредних анализа у раду се закључује колико у делима настајалим између 60-их и 80-их година 20. века проблематизација разорности (под)смеха у виду једне од најопаснијих алтернатива тоталитарности одређеног система ствара потенцијалну компаративну генеалогију романа о (не)дозвољеном смеху као својеврсној биопоетичкој побуни.

Кључне речи: Меша Селимовић, *Дервиш и смрт*, побуна, (под)смех, биопоетика.

„Тражим помиловање
за исмевање”
(Максимовић 2012: 205).

Четрдесет година после смрти Меше Селимовића (1982/2022), у последњој декади која је у култури интензивно обележена како дигиталним (Пресман 2014), тако и виралним модернизмом (Утка 2020), електронском књижевношћу (Ретберг 2019), али и распоном од екокритички наклоњеног ка екоскептично интонираном приступу тумачењу литерарних дела (Крел 2020), књижевношћу у оквирима медицинске хуманистике (Вајтхед, Вудс, Аткинсон, Макнотон, Ричардс 2016) или интердисциплинарно постављеним књижевним остварењима и

---

* mina.djuric@fil.bg.ac.rs

њиховим интерпретацијама у односу на економске студије (Акдер, Барон 2018) и др., неретко се у оквиру енциклопедичности цитата интерактивних витруелних платформи сусрећу управо мисли Меше Селимовића, и то посебно Нурудинов запис (Селимовић 1966). Ако су гласови Селимовићевих романеских приповедних субјеката имали моћи да се отелотворе знатном актуелношћу и упркос текстури и апаратури медијалних промена у 21. веку, да се у двојничком руху саговорништва понуде често и као својеврсна побуна у односу на свеprisутну културу маркетиншке конзумације, то значи да су могућности континуираних разматрања сложених питања и аксиолошких недоумица јунака Селимовићевих дела преко потребна другост и у савременом свету.¹ Управо онако како је, на пример, и дервишки осмех могао, попут латентне биомоћи (Фуко 2004), да буде алтернатива контроли сопства, репресивности друштва, те основа побуне, да је у потпуности смео да буде испољен, и кроз своју незауостављивост изнутра тензишно, критички и ревитализујући да дестабилизује (не)системску *зиданицу на песку* (Милошевић 1978: 163–179). Стога ће се у овом раду, и из вишеслојних перспектива биополитике (уп. Муле 2014: 77–97), а у контексту других остварења светске књижевности и културе, разматрати колико је роман *Дервиш и смрт* Меше Селимовића (Селимовић 1966) и дело о суспрезању (под)смеха у тоталитарном систему, а тиме и о притиску неостваривости суштинске побуне.²

У Селимовићевој књизи мемоарских исписа (Селимовић 1976) више пута се из разноврсних визура наглашава и знамење побуне, која је и један од кључних поетичких концепата Селимовићевог литерарног опуса,³ посебно маркирана у контекстима у којима се и у *Сјећањима* сагледава „*pobuna protiv nasilja autoriteta*” (Селимовић 1990: 38), или у преиспитивањима (не)могућности да се и у породици под притиском страха очува „*strog i neromerljiv red, bez ijednog pokušaja pobune*” (Селимовић 1990: 42), док се бунтовничко лице „*čak i nesvjesno*” показује (Селимовић 1990: 42), а из чега произилази и Селимовићев постолошки закључак: „*(Odatle kod mene strah od autoriteta, i docnije pobuna protiv njih: sve što sam u svojim djelima govorio o vlasti i moći, možda ima korijen u odnosu prema ocu)*” (Селимовић 1990: 36; подвлачења М. Ђ.). Један од свакако најупечатљивијих момената из *Сјећања*, када Селимовић промишља о побуни у оквирима породичних односа и порозне границе бивства и професије, представља и опис околности у којима је чуо за смрт брата, а онда и онога што у тим тренуцима није учинио:

¹ О модусима разумевања фукоовски дефинисане биомоћи у односу на позиционираности знања, дискурса и субјекта у дигиталном добу в. и: Мравић 2008: 171–194.

² Поводом теоријских елаборација феноменологије смеха и могућности интерпретативне анализе његове утопијске основе на примерима одабраних дела српске и иностраних књижевности в. и: Перишић 2010, Перишић 2013.

³ У вези са начинима дискусије о феномену побуне у Селимовићевом опусу уп., нпр., и: Палавстра 1990: 17–22; Ахметагић 2010: 153; Пиштало 2010: 163–167; Јерков 2010: 196; Милутиновић 2010: 54; Ного 2011: 40–46; Делић 2014: 7–33 и др.

„A sutradan, jedan jedini dan kako sam čuo za bratovljevu pogibiju [...], pet-šest dana poslije strijeljanja, trebalo je da održim neko predavanje, već ranije najavljeno plakatima. Nisam ga otkazao. Ne znam šta sam i kako sam govorio, ali sam govorio. I eto, baš to pokušavam da zaboravim, da sam *htio* da govorim, da sam *mogao*, da sam imao snage da govorim, da se nisam kao čovjek, kao brat pobunio protiv te neprirodne obaveze koju sam sebi nametnuo. Utoliko je moj postupak neshvatljiviji: da je to neko zahtijevao od mene, sve bi bilo jednostavno, kao tablica množenja. Ovako je košmar” (Селимовић 1990: 171–172).

Имајући у виду многоструке премрежености пресликавања и делезовски постављеног сагледавања разликоне репетиције у Селимовићевом опусу, а нарочито између уметничког и есејистичког дискурса (Делез 2009; Мајић 2010: 79–91), запажа се да је, уз неколико десетина пута и у више облика оличен феномен побуне и у роману *Дервиш и смрт*, непрекидно присутна и дихотомија потребе да се у Нурудину одржи позната уобичајеност у оквиру само наизглед јасног поретка, као и привидни систем норми, без побуне (уп. Селимовић 1990: 171–172; Ахметагић 2010: 151–152): „Волио сам ред, строг, дервишки, свака ствар треба да има своје мјесто, као и све у свијету, човек мора да ствара ред, да се не избезуми” (Селимовић 2004: 112), док се већ на првим страницама романа истиче и експликација Нурудиновог самопоимања управо кроз конституисање односа према побуни:

„Четрдесет ми је година, ружно доба: човек је још млад да би имао жеља а већ стар да их остварује. [...] Штета што немам десет година више па би ме *старост* чувала од *побуна*, или *десет година мање* па би ми било *свеједно*. Јер тридесет година је младост, то сад мислим, кад сам се неповратно удаљио од ње, младост која се ничега не боји, па ни себе” (Селимовић 2004: 12; подвлачења М. Ћ).

Ако на почетку романа *Дервиш и смрт* читалац сусреће испис о годинама које на један или други начин релативизују побуну (Селимовић 2004: 12), што евидентно сврстава ову одредницу и у домене поља биомоћи, у роману *Тврђава* (Селимовић 1970) величина одређене потребе за побуном мери се како Тијанином љубављу према Шаби – „Одједном је постала ведра, отворена, чак и поносна због овог што сам рекао. Зато што је више вољела моју побуну, макар и безизгледну, макар и лажну, него осјећање понижења и беспомоћности” (Селимовић 2008а: 79), тако и утиском узалудности, нивелације или детронизовања побуне проценом да је у питању „смијешна побуна”, која постаје „све тиша” (Селимовић 2008а: 99; уп. Селимовић 1990: 207), што оснажује и онтолошку генезу побуне у Селимовићевим делима као границу између биополитике коју спроводи систем и биопоетике коју у својим промишљањима конституише приповедни субјекат (Фуко 2004; Јелин 2018).

Како се дестабилишућа биопоетичка процена да ли је нешто *смешно* (Селимовић 2008а: 99; уп. Селимовић 1990: 207), и као такво у Шабином или у Нурудиновом погледу декларисано и као чудно, онеобичено, сагледно са извесне дистанце, повезује и са саморазумевањем и промене и побуне код дервиша – „Смијешно је можда, био сам човек с оним од јуче, и хоћу да будем човек с

овим од данас, друкчијим, можда и супротним, али ме то не буну, јер човјек је промјена, а зло је ако не послушамо савјест кад се јави” (Селимовић 2004: 13), док се „с чуђењем и понекад с подсмјехом” (Селимовић 2004: 13) мисли и о имену као о симболу догме, према коме се усмерава субверзиван и деструктиван тон, не ревитализујућег, ни карневалског (уп. Бахтин 1965), већ рушилачког и побуњеничког смеховног еха, поставља се и питање да ли су и ти слојевити феномени смехологије у једном од најтрагичнијих романа друге половине 20. века, у коме се више десетина пута јавља смех у значењски амбивалентним формама, заправо нереализовани прежици, односно „početni dah” побуне (Селимовић 1990: 40). Ко у овом роману о смрти покушава да се смеје или и подсмева, кога шта суспреже у (не)дозвољеном смеху и шта представља поетолошки знак односа (под)смеха и побуне у овом Селимовићевом делу?

Смех као онтолошки стабилнија категорија у роману везује се, како за „срећно искључен[ог] из живота” хафиз-Мухамеда, који тежећи да буде „пун знања” време проводи „трагајући у чувеним библиотекама за историјским дјелима”, и трајући „са смијешком који ништа не казује” (Селимовић 2004: 61), тако и за „духовит[ог] спадал[а], неозбиљ[ог] добричин[у]” Хасана (Селимовић 2004: 93), што на одређене начине чини алтернативу доминирајућем систему и својеврсни принцип слободе, у паралелама мимо сваке догматске парадигме:

„Смијао се, склањајући минтан, чизме, оружје, како се навикао на неред по хановима, па примијети тек кад погледа туђим очима, кад неко дође. А ја сам сигуран да је такав одувјек, то је дио његове природе, неодговорне и разбатушене. И рекао сам му то, у шали, да је баш то лијепо код њега, а сигурно је био увијек исти. Прихватио је шалу, са смијехом: тачно, увијек је био немаран, иако понекад поштује ред који други знају да створе, али сам не осјећа потребу за њим, не мисли о томе више. Једном у животу се чак и трудио, вршећи насиље над собом, узалуд. Као да је у непријатељству са стварима, или га не поштују, одбијају да му се подвргну, нема смисла за власт ни над чим. У ствари, реда се мало и плаши, ред је коначност, тврди закон, умањивање броја могућих животних облика, лажно увјерење да владамо животом, а живот се све више отима, све нам више измиче што га више стежемо” (Селимовић 2004: 113; подвлачења М. Ђ.).

Дуалитети дервишког и Хасановог поимања уређености, а посебно Нурудинове последичне свести о мимикрији и суштинским узалудностима догматских протокола (уп. Селимовић 2004: 113; Милутиновић 2010: 51–62), показују како се систем утискује у погубној (р)еволуцији од дервишки присвојене самодисциплине до начина спроведене биополитичке контроле кроз непобуњеног појединца (уп. Мраовић 2008: 178). Слобода да се са Хасаном траје „у шали” (Селимовић 2004: 113), коју „муселим није волио” (Селимовић 2004: 266), а, како се примећује и у Кундериним роману из 1967. године, комунистичка управа је и кажњавала као недозвољену цену непожељног индивидуализма или пак интелектуализма (Кундера 1967), могућа је у деконституитивној Хасановој природности, у виђењу да је „[с]мијех [...] пут до човјека”, те да „изражава разумијевање, олакшава” (Селимовић 2004: 97) и у околностима које доприносе да Нурудин у запису самоосвести Хасана као онога који га је тим начином десисте-

матизовао, односно „поразио, погађајући суштину [...] побуне” (Селимовић 2004: 98). Хасан тако отвара простор за биопоетичку дервишку реконцептуализацију управо кроз могућност да се у писању активира оно што представља виталистичко субјекатско упориште у виду деконструкције суверености догматских одређења индивидуе и супституције перспективама поетолошких алтернатива, међу којима је и (под)смех као побуна (Дјуз 1986: 28–44; Мраовић 2008: 189).

На основу напомене из Хасановог исписа чак делује да је и први реципијент дервишеве повести прозрео могућности Нурудунових ослонаца у биопоетици:⁴ Хасанов коментар – „*Нисам знао да је био толико несрећан*” (Селимовић 2004: 402), поред тумачења „приређивачке интервенције” мимо које „Нурудинова трагедија не би имала катарзу” (Делић 2014: 24) и разумевања да Хасанова прибелешка „скида један део кривице са бившег пријатеља” (Јерков 2004: 430), можда отвара поглед и на то да Нурудинов текст није морао да буде нужно само трагички. Да Нурудин успева да, макар на нивоу текстуалности коју гради, као барем у испису инкорпориран својеврсни превреднујући отклон у односу на збивања, присвоји неки од назначених хасанизама (Милутиновић 2010: 51–62), међу којима би могла да буде и перспектива Хасановог проговара који је у обележјима „ведр[ог], подсмјешљив[ог]” (Селимовић 2004: 186), или пак да приповедни субјекат може да живи типологију „звонк[ог], весел[ог]” младалачког смеха потенцијалног наследника и његовог виђења оца који се смеје док се са мајком говори о Нурудину (Селимовић 2004: 390, 393), да је у прилици да другачије приступи наративу о „једном смијешном дервишу” (Селимовић 2004: 247) или пак биопоетички антиципира бар делић небојазни од „гласног смијеха” око Шабе из *Терђаве* (Селимовић 2008а: 38, 61), основа и реализоване или и текстом релативизоване побуне била би знатно другачија.

Нурудину је за тако нешто, очито, неопходно да конституише (не)замисливу нову заједницу која би савладала тешкоће, и то кроз енергију суштински можда и безначајне, неосуђујуће, а ослобађајуће и рехабилитујуће „шал[е]” (Селимовић 2004: 113).⁵ Да Нурудин има неку врсту биопоетичког програма праћења, макар у оквирима метатекстуалне самосвести, претходно назначено би могло да се, кроз мноштво сигнала који показују нереализиве потенцијале

⁴ Теоријски приступи концептима и вилсоновски дефинисане биопоетике интензивно су се мењали током протеклих неколико декада, о чему могу да посведоче и поређења истраживања вођених последњих година 20. века и крајем друге деценије 21. века (уп. Кук, Тарнер 1999; Јелин 2018).

⁵ О тежини шале у тоталитарности система, о неуспелости формирања заједнице оних који се истом смеју, о репресији смеха који је одређен као „осмех интелектуалистички (још једна погрдна реч из тих времена)”, при чему је снажно убеђење и у вези са тим да је у питању смех из кога проистиче потенцијална побуна, јер делује да се јунак „осмехуј[е] као да нешто криј[е] у себи”, експлицитно сведочи и Лудвиг из Кундериног романа *Шала*: „Почео сам помало контролисати свој осмех, и убрзо сам осетио како се у мени отвара пукотина између онога што сам био и онога што сам (у складу с духом времена) морао и настојао да будем” (Кундера 2013: 36). Поводом односа (под)смеха у друштву и приказа тоталитарног система у Кундерином роману уп. и: Илић 1981: 307–311; Џаџић 1988: 59–311; Јовић 2017: 86–102; а за промишљања у вези са евентуалним поетичким додирима између Селимовићевог и Кундериног опуса в. и: Шмуља 2011: 59–60, 65.

смеха, увиди и као непрекидна тежња записа у покушајима заснивања биомоћи у тексту: тако се у тренуцима одлучивања о судбини Исака меша Нурудиново уверење да није раније „осјетио толико моћи” (Селимовић 2004: 47), док му пак изгледа да је Исаков „глас [...] миран, чак није ни срдит”, те му делује „да звучи готово весело, подсмјешљиво, изазовно [...] као да је изнад свега што се дешава, као да зна нешто што га чини сигурним” (Селимовић 2004: 53), што све Нурудина додатно растаче у сталним процепима између разоткривања других – од „нејасн[ог] смијешк[а]” до „смијешк[а] тужн[ог]” (Селимовић 2004: 67, 104). Управо из Исаковог поимања да ће се „[л]ако [...] споразумјети два човјека који мисле” (Селимовић 2004: 211) проистиче Нурудинова представа заједништва у смеху за који каже: „Није увредљив тај смијех, тиче се њега колико и мене” (Селимовић 2004: 211), а из типолошки сродних околности и епифанија коју Нурудин проживљава кроз Хасанов гест и чињеницу да га се „један човјек сјетио. Ни због чега, ни због какве користи, из чиста срца, или из шале, можда” (Селимовић 2004: 105), што је дервиша и довело до стања да је „сједио озарен, смијешан сам себи због узбуђења које нисам могао да објасним. А нисам желио да га се лишим” (Селимовић 2004: 106). Међутим, самооцена да су „скривене и смијешком уљепшаване мисли”, уз „стидне тајне”, увек и узрок нејасног утиска да је дервиш „у нечему погријешео” (Селимовић 2004: 35), те да због тога морају да остану маргинализоване попут најнедохватније књиге о смеху, од које, како се види и у Екоовом роману *Име руже*, као од најјачег оружја биомоћи сваки апсолутистички систем зазире (Еко 1980),⁶ доприноси околностима да обележје заразе смеха попут заразе побуне у роману *Дервиш и смрт* (Селимовић 2004: 71), или и сумње у *Тврђави* (Селимовић 2008а: 297), упућује на (не)оствариву заједницу управо са двојником, која је потенцијално опасна, јер би могла да буде и потрес центра:

„Упао је у мој живот у часу слабости, и био узрок и свједок издаје, краткотрајне али стварне. [...] Убиство је мање опасно него бунтовништво. Убиство не може бити узор и подстрек, изазива осуду и гађење [...]. А побуна је заразна, може да подстакне незадовољства, којих увијек има, личи на јунаштво, а можда и јесте јунаштво, јер је отпор и неслагање, изгледа лијепо јер је носе занесењаци који умиру за лијепе ријечи, све стављају на коцку јер је све њихово несигурно. Зато је привлачно, као што понекад човјеку изгледа привлачно и лијепо све што је опасно” (Селимовић 2004: 71; подвлачења М. Ђ.).

Виралност побуне и амбивалентност њеног оличења које сежу од двојничког „слеђен[ог] одсутн[ог] смијешк[а]”, упризороног и „као буна” или „сила живота што чека да се поруше темељи које смо градили”, односно „као бујица” која је „однијела дуго његоване засаде, оставивши крш и пустош” (Селимовић 2004: 42), градиране преко реторских обрта и недоумица – „Је ли то подсмјех, ругање, презир? Одакле му снага да се тако држи?” (Селимовић 2004: 56), у фокус писања, попут бунтовне рефлексје витализма, чак и у негативној визији

⁶О начинима на које је Еко перципирао смех у култури и књижевности в. и у интервјуу који је водио са Бранком Богавац (Еко 2002: 153–175).

потопа претходно однеговане културе (уп. Селимовић 2004: 42), претпостављају различите артикулације биолошких и еколошких моћи којима се уобличава испољавање презира према друштвеном систему и конституише један од највећих Нурудинових изазова у тексту: потрес и превредновање догми уз престанак маргинализације онога што би био (под)смех.

Питање да ли смех може да буде у центру одређене догме и/или њеног текста поставља чак и утопијски одраз смеха (Перишић 2013) као контролисану усмереност и вредност одржања читавог система, као што то показују, на пример, и одељци из *Курана* или из *Библије*: „43. i da On na smijeh i na plač navodi” (53. An-Nagm); „Свему има вријеме [...]. Вријеме плачу и вријеме смијеху [...]” (Проп. 3: 1, 4).⁷ Управо се други од навода налази и као сегмент мота како на почетку недовршеног романа *Круг* Меше Селимовића (Селимовић 2008б: 5), тако и Пекићевог *Времена чуда*, остварења које проблематизује и колико индивидуалан смех, чак и ако делује да је из центра система, а мимо потребе за његовим очувањем, показује трошност и порозност догме, јер ма колико се Јуда у роману трудио да је одржи, Пекићева фигура Христа, која се неретко подсмева, бира својеврсни биополитички егзил од канонског текста и бесповратно га руши (Пекић 1965).⁸ Потенцијалну улогу егзила за Шабу у *Тврђави* има управо карневалски, смеховни „Венедикт” (Селимовић 2008а: 347–366), а како Нурудин нема такву могућност, док кроз Исхака осећа снагу подсмеха систему и драж побуне (уп. Селимовић 2004: 71) и себе може да прихвати у тој наглој промени која изгледа апсурдна (уп. Селимовић 2004: 13), те да покуша, можда, да изгради неку врсту паралелне заједнице (уп. Селимовић 2004: 71), ипак у тренуцима када поново жели да се приближи систему не би ли му се, заправо, само привидно успротивио (уп. Селимовић 2004: 314), нужно страда, јер систем не може да допусти такав индивидуализам подсмеха, побуне и признања да је нагли обрт можда и смешан, али да индивидуа то може да поднесе и да у томе опстане (уп. Селимовић 2004: 13). Имајући у виду колико и Еко у *Имену руже* истиче да је могуће да се „od veštine smeħa načini istančano oružje” (Еко 2017: 477), уколико би један систем смео да допусти кохабитацију такве индивидуе и њене микрозаједнице, био би, вероватно, промењен, што управо потврђује и креативно биопотичко упориште побуне (и) (под)смеха у Селимовићевом роману.

Стога се, у ствари, и чини да Нурудиново писање има траг и извесних биопотичких експликација феноменологије (под)смеха и побуне, парадигматски и жанровски интригантних посебно у контексту сагледавања својеврсне компаративне генеалогije дела која су била посвећена и проблематизацијама (не)дозвољеног смеха у одређеним идеолошким механизмима.⁹ Исприповедано скоро

⁷ Поводом анализа односа Селимовићевог дела према *Библији* и *Курану* в. и: Радуловић 2008: 734–751; Реброња 2010.

⁸ У вези са тим шта представља поетику циничности односа према текстуалном предлошку и његовој ресемантизацији у Пекићевом делу в. и: Јерков 1992: 1703–1711.

⁹ У назначеном контексту, овакав тип упоредних испитивања Селимовићевих остварења могао би да буде подстицајан за проматрања и из перспективе интерпретација статуса смеха у Кафкином

нереалном сталоженошћу за гранични тренутак записивања (уп. Јерков 2004: 433; Јерков 1990: 61–88), иако својим наративом не деконституише све аспекте у којима субјекат суделује, Нурудново сведочење као да нуди неколико алтернативних, потенцијално магинализованих приповедних предлогака, које Нурудин не може да доврши у коначној ноћи. Како се у Селимовићевој (Селимовић 1966), као и у Екоовој (Еко 1980), и у многим другим књигама парадигматског додира и извесних елемената поетика позног модернизма и постмодерне, на различите начине активира управо техника пронађеног рукописа (уп. Јерков 2004: 426), не чуди што (под)смех као побуна у роману добија метапоетичку, аутопоетичку, али и биопоетичку функцију:

„Рекох чудну ријеч: побуна. И зауставих перо над равним ретком у ком је остала тиснута једна недоумица, прелако изречена. Први пут сам тако назвао своју муку, а никад раније нисам о њој мислио, нисам је звао тим именом. Одакле је дошла опасна ријеч? И је ли само ријеч? Упитао сам се, не би ли било боље прекинути ово писање, да све не буде теже него што јест. Јер ако оно необјашњивим путевима извлачи из мене чак и што нисам хтио да кажем, што није била моја мисао, или је моја непозната мисао што се скривала у мраку мене, уловљена узбуђењем, осјећањем које ме више не слуша, ако је све то тако, онда је писање немилосрдно исјеђење, шејтански посао, и можда би најбоље било сломити тршчано перо пажљиво зарезано на врху, просути дивит на камену плочу пред текијом, нека ме црном мрљом подсјећа да се никад више не прихватим магије што буди зле духове. Побуна! Је ли то само ријеч, или је мисао? Ако је мисао, онда је моја мисао, или моја заблуда. Ако је заблуда, тешко мени; ако је истина, тешко мени још више” (Селимовић 2004: 12; подвлачења М. Ђ.).

Метапоетичко освешћење речи за коју су се везале и перспективе биомоћи приповедног субјекта активира и чин писања као суштинску побуну против празнине некада блиске доктрине (уп. Селимовић 2004: 12, 13), што у својој слојевитости узрокује и евентуални наговештај још неких рукаваца (не)могућих Нурудинових рукописа. Показујући „побун[у]” и као реч, као текст о чину, односно текст као чин, те романескно опредељење за биопоетику и као својеврсни израз бунтовништва (уп. Селимовић 2004: 12; Шулте 2000: 317), уместо очекиване молитвене идеализације дат је замишљени разговор о двојнику и са њим, где је побуна, уз Исаков осмех, осликана и као рашчишћење од страхова, ослобађање од навикнутог протокола мишљења и могући биопоетички полиперспективизам Нурудиновог писања:

„Замишљајући тај разговор, оживљавао сам његов лик, не чудећи се како сам много од њега запамтио, чекао сам да останемо сами, као синоћ, да наставимо необични разговор, не кријући се. Тај немирни побуњени човјек који је мислио супротно од свега што сам ја могао

опусу (уп. Парвулеску 2015: 1420–1432), тумачења са становишта односа побуне и смеха представљених у Камијевим дискусијама (Ками 1951), дебата поводом питања приказа смеха на филмским платнима у комунистичком режиму (уп. Стивен 2017: 387–411) или пак разумевања простора који (под)смех обухвата у збирци *Тражим помиловање* Десанке Максимовић, чије су лиричности дискусија са начелима одређене догме, при којима се моли и „За исмевање” (Максимовић 1964), објављене чак две године пре Селимовићевог романа *Дервиш и смрт* (Селимовић 1966; уп. Шмуља 2011: 68) и др.

да помислим, хиром потпуне недоследности изгледао ми је као човек на кога бих могао да се ослоним. Све што је чинио било је лудо, све што је говорио било је неприхватљиво, а само бих њему могао да се повјерим, јер је несрећан али поштен, не зна шта хоће али зна шта ради, убио би али не би преварио. [...] У ствари, био сам само сигуран да би ми он, Исхак, побуњеник, могао да објасни неке ствари заузлане у мени у чвор. Једини он. Не знам зашто, можда што је патио, што је у мукама стекао искуство, што га је побуна ослободила навикнутог мишљења које веже, што нема предрасуда, што је рашистио са страховима, што је пошао путем који нема излаза, што је већ осуђен и само јуначки одгађа смрт. Такви људи много знају, више него ми који клечамо од научног правила до страха од грјеха, од навике до стрепње пред увијек могућом кривицом. И мада никад не бих пошао путем одметништва, ни у мислима чак, радо бих чуо његову истину. О чему?" (Селимовић 2004: 88; подвлачења М. Ђ.).

Иако би се према односу приповедних субјеката Селимовићевих романа и њихових исказивања, следећи речи Шабе из *Тврђаве*, уврежило колико „[о]но што није записано, и не постоји” (Селимовић 2008а: 7), из наведеног Нурудиновог одломка чини се да проистиче и то да све оно што је написано рефлектује колико претрајава и сенка исписа до ког се није дошло, као и свест да би уз ово завештање које се чита могла да постоји и његова замишљена алтернатива, тј. „[v]irtualni objekat” Нурудиновог текста (Делез 2009: 170–171; Мајић 2010: 81), који би, тежећи ка имагинативној, никад у потпуности оствареној целини рукописа који је од дервиша остао („знам колико прескачем”, Селимовић 2004: 359) био-поетички надописивао како живот, тако и *Куран*, чија је мелодиозност престала да буде одговарајуће упориште за дервиша, али и све друге догматски обликоване књиге (уп. Селимовић 2004: 48; Милосављевић Милић 2016).¹⁰ То би, можда, могло да представи супституцију сваком пређашњем систему, и ту нову, слободну, библиотечки постављену заједницу стваралачког текста или наративних ситуација којима Нурудин тежи, а која је због честе хронотопске симбиозе концепата побуне и смеха, у витализму приповести,¹¹ у ствари, суштински биопоетичка:

„Сјешћемо овдје, у овај празан простор цамије, у свијету а изван њега, сами, *смјешиће се оним својим сигурним далеким осмијехом*, који и није осмијех већ проницљива хладноћа, поглед који све види али се ничему не чуди, слушаће ме пажљиво, загледа у шару ћилима пред собом или у сунчану зраку што се упорно пробија кроз искричаву сјенку, и *рећи ће ми истину од које ће ми бити лакше*” (Селимовић 2004: 87–88; подвлачења М. Ђ.).

¹⁰ У вези са тим колико би ово могло да се односи и на функцију проповеди Нурудина као својеврсни биопоетички принцип побуне в. и: Марић 2011: 76.

¹¹ У том контексту уп. и следећи одломак, као и биопоетички удео смеха у њему: „Знам то, а зачудо, изгледа далеко све што треба да се деси, и сасвим нестварно. Дубоко у себи вјерујем да се неће ни десити. Знам да хоће, *али се нешто у мени смјешка, опире, одбија*. Десиће се, али је немогуће. Оно што знам није довољно. Још је сувише живота у моме срцу, и не пристајем да схватим. Можда и зато што ово пишем: *нисам клонуо, отклањам смрт*” (Селимовић 2004: 400; подвлачења М. Ђ.; уп. Јерков 1990: 61–88; Милутиновић 2010: 51–62; Шулте 2000: 313).

Од „празн[ог] простора цамије” из Нурудиновог рукописа до Шабине констатације – „Празан простор око мене је све пустији, моја смијешна побуна све тиша” (Селимовић 2008а: 99),¹² између недописаних остварења дервиша и осећаја песника да услед „заплетене приче” нешто увек остаје „криво” забележено (Селимовић 2008а: 94; уп. Мајић 2010: 86), налази се читав сплет виртуелних наратива приповедних субјеката Селимовићевих романа који су усмерени ка биопоетичком одговору писма на живот (уп. Милосављевић Милић 2016; Јерков 1990: 61–88; Милутиновић 2010: 51–62).

Колика је тежина колебљивости основа дервишке биопоетике види се, на пример, и у сегменту у коме се елаборира о Хасановој радости, уз ниподаштавање могућности да се радост прихвати, или да се барем у потпуности конституише одломак текста о радости, који, у ствари, почиње ту где би се најмање очекивао: „Било ми је чудно и нелагодно кад сам осјетио клијешта његових шака на својим раменима, он је увијек нескривено показивао своју радост. А баш то ме и чуди, та радост. Је ли то због мене, или је расипно разбацавање, исто према свакоме? Празна животна ведрина што се пресипа као вода, безвредна јер је свачија” (Селимовић 2004: 77). Сродна врста назнака биопоетичке текстуалне имагинације, доведене у везу управо са подсмехом, јавља се и у наративизацији потенцијалне приче о *златним птицама*:

„На том тавану, гдје сам тражио самоћу, сазнавајући се, и прибјежиште од отворених ширина завичаја, иако сам га волио више него мајку, *мислио сам често о златној птици из нениних прича*. Нисам знао шта је та златна птица, али док сам слушао како пада киша по крову од шиндре, и отворени капак лупа на вјетру, и безброј очију вири из ћошкова, *замислио сам како проналазим своју златну птицу, као јунак из нениних жуборних казивања, знајући да се тако, на неки чудан, необјашњив начин, остварује срећа*.”

Заборавао сам на њу доцније, живот је распршио снатрења младости, могућа у врелом замишљању без препрека, у слободи жељења без граница, рођена у неискуству. *А јавила се поново, као подсмјех, кад ми је било најтеже*” (Селимовић 2004: 223; подвлачења М. Ђ.).

Озареност због „четири златне птице” као симбола добра, сећања на лепо и на пажњу другог човека (Селимовић 2004: 105), истовремено је и *подсмех* нереализованој побуни, али и знак ненадописиве приче, са почетком „[б]ило нас је четворо браће”, која би можда могла да има другачији ток од онога који је пронађен код Нурудина, да није дошло до одустајања од „златн[е] птиц[е]” („Ја своју више не тражим”), као од биопоетичког симбола побуне и подсмеха (Селимовић 2004: 223). Појединац би могао да истраје и када би успео да се насмеје себи и да издржи смех самом себи, те да се кроз њега ревитализује мимо свега познатог, што се биопоетички назначује у драматичности пресликаваних дидаскалија Нурудиновог текста, које показују и колико је „[p]isanje [...] pronalazak Života kroz iskusivo i iskušano” (Делез 2009: 171; Мајић 2010: 85):

¹² У оквирима анализа потенцијалних биопоетичких разматрања и моћи *тишина* у првом Селимовићевом роману, сагледаних и из перспективе Селимовићевог опуса, као и прозе 60-их година 20. века, в. и: Ђурић 2022: 5–24.

„– Прецењујеш своје снаге.

– Не прецењујем ја, већ ти.

– Знаш. Ти и не говориш. Ти можда и не постојиш више. Ја мислим и говорим умјесто тебе.

– Онда постојим. И утолико горе по тебе.

Покушао сам да се насмијешим сâм себи, немоћно, готово поражен. Само је трен прошао како сам ликовало због побједе над њим, и оним што је могао да значи, а већ је ожи- вио у моме сјећању, још опаснији” (Селимовић 2004: 67; подвлачења М. Ђ.).

Појединац не би страдао ако би други побуњеник могао да му се *насмеш*и (уп. Селимовић 2004: 67), да га прими пун разумевања и тиме потврди био- моћи нове заједнице, односно да се попут недопричане „бајк[е]” о Хасану, која почиње са „[б]ио једном један царевић” (Селимовић 2004: 293), и недовршине скаске о Исхаку, као о „јунак[у] из дјечијих прича” (Селимовић 2004: 66), леги- тимизује у биопоетичкој текстуалној заједници са другима и „прича о једном смијешном дервишу”, која за Нурудина у ствари бива тек евентуални, недосег- нути идеал (Селимовић 2004: 247).

Било да се премрежавања (не)дозвољеног (под)смеха у роману тумаче као разлози нереализоване побуне против биополитичке репресивности времена и простора (уп. Фуко 2004), или да се (не)написани текст о побуни смехом у овом роману разуме као биопоетички одговор на ванлитерарност одређених идеолошких околности и током 60-их година 20. века и касније (уп. Кук, Тар- нер 1999; Јелин 2018), када се Селимовићев роман *Дервиш и смрт* (Селимовић 1966) сагледа у контексту Пекићевог (Пекић 1965), Кундериног (Кундера 1967) или Екоовог остварења (Еко 1980),¹³ евидентно је да о рубу елемената додира промена позног модернизма и постмодерне књижевности може да се промишља и имајући у виду потенцијалну компаративну генеалогичку роману о (не)могућем смеху као о својеврсној биопоетичкој побуни.

ЛИТЕРАТУРА

Акдер, Барон 2018: С. Akdere, С. Baron (eds.), *Economics and Literature: A Comparative and Interdisciplinary Approach*, Abingdon: Routledge.

Ахметагић 2010: Ј. Ахметагић, Приватно и јавно у Селимовићевим рома- нима *Дервиш и смрт* и *Тврђава*, у: П. Палавестра (ур.), *Споменица Меше Сели- мовића: поводом стогодишњице рођења (1910–2010)*, Београд: САНУ, 145–156.

¹³ Имајући у виду да су сва четири романа екранизована, посебно поље истраживања би могло да се отвори и у тој сфери компаративних и интермедиајлних проматрања.

Бахтин 1965: М. Бахтин, *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и ренессанса*, Москва: Художественная литература.

Вајтхед, Вудс, Аткинсон, Макнотон, Ричардс 2016: A. Whitehead, A. Woods, S. Atkinson, J. Macnaughton, J. Richards (eds.), *Edinburgh Companion to the Critical Medical Humanities*, Edinburgh: Edinburgh University Press.

Делез 2009: Ž. Delez, *Razlika i ponavljanje*, s francuskog preveo Ivan Milenković, Beograd: Fedon.

Делић 2014: Ј. Делић, Златна деценија Меше Селимовића, у: Ј. Делић (прир.), *Меша Селимовић*, Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 7–33.

Дјуз 1986: P. Dews, Adorno, Post-Structuralism and the Critique of Identity, *New Left Review*, No. 157, 28–44.

Ђурић 2022: М. Ђурић, Оркестрација *тишина* у романескном првенцу Меше Селимовића, у: Меша Селимовић, *Тихине*, Београд: Vulkan izdavaštvo, 5–24.

Еко 1980: U. Eco, *Il nome della rosa*, Milano: Bompiani.

Еко 2002: U. Eko, *Moja tajna formula: smeh je način da se čovek zaštiti od nesreće*, u: Branka Bogavac, *Razgovori u Parizu*, Beograd: Pešić i sinovi, 153–175.

Еко 2017: U. Eko, *Ime ruže*, prevela Milana Piletić, Beograd: Vulkan izdavaštvo.

Илић 1981: А. Илић, Šala i zbilja Milana Kundere, *Savremenik*, god. 27, knj. 53, sv. 5, maj 1981, 307–311.

Јелин 2018: J. Yelin, From Biopolitics to Biopoetics: a Hypothesis on the Relationship between Life and Writing, *CLCWeb: Comparative Literature and Culture*, Volume 20, Issue 4.

Јерков 1990: А. Јерков, Гранична ситуација писања, у: С. Леовац (ур.), *Књижевно дело Меше Селимовића*, зборник радова, Сарајево: АНУБИХ, Институт за језик и књижевност, Институт за књижевност, 61–88.

Јерков 1992: А. Јерков, Пекићева цинична интертекстуалност, *Књижевност*, књ. 92–93, год. 47, бр. 11/12, 1703–1711.

Јерков 2004: А. Јерков, Златна књига Меше Селимовића, у: Меша Селимовић, *Дервиш и смрт*, приредио и поговор написао Александар Јерков, Београд: НИИ, 413–433.

Јерков 2010: А. Јерков, Културна поетика прозе Меше Селимовића, у: П. Палавистра (ур.), *Споменица Меше Селимовића: поводом стогодишњице рођења (1910–2010)*, Београд: САНУ, 187–202.

Јовић 2017: B. Jović, Smrt smeha, buđenje nade: (re)konstrukcija tiranije u Jarčevoj fešti M. V. Ljose i Šali M. Kundere, u: A. Jerkov, K. Vulović (prir.), *Književni plamen Marija Vargasa Ljose*, međunarodni tematski zbornik, Podgorica: Nova knjiga; Beograd: Kosmos izdavaštvo, Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković”, 86–102.

Каму 1951: A. Camus, *L'homme révolté*, [Paris]: Gallimard.

Крел 2020: J. F. Krell, *Ecocritics and Ecoskeptics: A Humanist Reading of Recent French Ecofiction*, Liverpool: Liverpool University Press.

Кук, Тарнер 1999: В. Cooke, F. Turner (eds.), *Biopoetics. Evolutionary Explorations in the Arts*, St. Paul: Paragon House.

Кундера 1967: М. Kundera, *Žert*, Praha: Československý spisovatel.

Кундера 2013: М. Кундера, *Шала*, превео са чешког Никола Кршић, редакција српског превода Данило Јокановић, Београд: Граматик.

Мајић 2010: И. Мајић, Идентитет између брата и сина: типологија идентитета у романима Меше Селимовића, у: П. Палавестра (ур.), *Споменица Меше Селимовића: поводом стогодишњице рођења (1910–2010)*, Београд: САНУ, 79–91.

Максимовић 1964: Д. Максимовић, *Тражим помиловање: лирске дискусије с Душановим закономом*, [Нови Сад]: Матица српска.

Максимовић 2012: Д. Максимовић, *Песме*. Књ. 1 (1951–1969). Књ. 2 (1969–1979), *Целокупна дела*, том 2, С. Тутњевић (прир.), Београд: Задужбина „Десанка Максимовић”, Службени гласник, Завод за уџбенике.

Марић 2011: А. Марић, Функција проповиједи у романима *Дервиш и смрт* и *Тврђава* Меше Селимовића, у: Р. Поповић (ур.), *Меша Селимовић и Скендер Куленовић у српском језику и књижевности*, зборник радова, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, Филолошки факултет; Источно Сарајево: Филозофски факултет, 73–80.

Милосављевић Милић 2016: S. Milosavljević Milić, *Virtuelni narativ: ogledi iz kognitivne naratologije*, Niš: Filozofski fakultet, Sremski Karlovci; Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Милошевић 1978: N. Milošević, *Zidanica na pesku: književnost i metafizika (Crnjanski, Desnica, Nastasijević, Lalić, Andrić, Selimović)*, Beograd: Slovo ljubve.

Милутиновић 2010: Z. Milutinović, Šta je derviš ispovedio o smrti: *Derviš i smrt* Meše Selimovića, u: Z. Lešić, J. Martinović (ur.), *Književno djelo Meše Selimovića*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 51–62.

Мраовић 2008: Б. Мраовић, Био-моћ у дигиталној ери: коначно решење спора око индивидуума?, *Политичка ревија: часопис за политикологију, политичку социологију, комуникологију и примењену политику*, год. (XX) VII, вол. 15, бр. 1, 171–194.

Муле 2014: M. Muhle, A Genealogy of Biopolitics: The Notion of Life in Canguilhem and Foucault, in: V. Lemm, M. Vatter (eds.), *The Government of Life: Foucault, Biopolitics, and Neoliberalism*, New York: Fordham University Press, 77–97.

Ного 2011: Р. Петров Ного, Исхак и Рамиз, два наша завјереника, у: Р. Поповић (ур.), *Меша Селимовић и Скендер Куленовић у српском језику и књижевности*, зборник радова, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, Филолошки факултет; Источно Сарајево: Филозофски факултет, 40–46.

Палавестра 1990: П. Палавестра, Дух побуне у књижевном делу Меше Селимовића, у: С. Леовац (ур.), *Књижевно дјело Меше Селимовића*, зборник радова, Сарајево: АНУБИХ, Институт за језик и књижевност, Институт за књижевност, 117–122.

Парвулеску 2015: A. Parvulescu, *Kafka's Laughter: On Joy and the Kafkaesque*, *PMLA*, Vol. 130, No. 5, Special Topic: Emotions, October 2015, 1420–1432.

Пекић 1965: Б. Пекић, *Време чуда: повест*, Београд: Просвета.

Перишић 2010: I. Perišić, *Uvod u teorije smeha: kratak pregled teorije smeha od Platona do Propa*, Београд: Službeni glasnik.

Перишић 2013: I. Perišić, *Utopija smeha: vidovi komike i smeha u romanima Mrtve duše Nikolaja Gogolja, Uliks Džejmsa Džojса и Zlatno runo Borislava Pekićа*, Београд: Službeni glasnik.

Пиштало 2010: В. Пиштало, Побуна, пријатељство, великодушност, у: П. Палавестра (ур.), *Споменица Меше Селимовића: поводом стогодишњице рођења (1910–2010)*, Београд: САНУ, 163–167.

Пресман 2014: J. Pressman, *Digital Modernism: Making It New in New Media*, New York [etc.]: Oxford University Press.

Prevod Kur 'ana, preveo Besim Korkut, Sarajevo: Starješinstvo Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, 1987.

Радуловић 2008: О. Радуловић, *Куран и Библија у контексту романа Дервиш и смрт* Меше Селимовића, *Летопис Матице српске*, год. 184, књ. 482, св. 4, окт. 2008, 743–751.

Реброња 2010: Н. Реброња, *Дервиш или човек, живот и смрт: религијски подтекст романа Дервиш и смрт Меше Селимовића*, Београд: Службени гласник.

Ретберг 2019: S. Rettberg, *Electronic Literature*, Hoboken: Wiley.

Свето писмо Старог и Новог зајета: Библија, Свето писмо Старог зајета, превео Ђура Даничић, *Свето писмо Новог зајета*, превод Комисије Светог архијерејског синода Српске православне цркве, Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 2011.

Селимовић 1966: M. Selimović, *Derviš i smrt*, Sarajevo: Svjetlost.

Селимовић 1970: M. Selimović, *Tvrđava*, Sarajevo: Svjetlost.

Селимовић 1976: M. Selimović, *Sjećanja*, Београд [etc.]: Sloboda.

Селимовић 1990: M. Selimović, *Sjećanja: memoarska proza, Sabrana dela u 10 knjiga*, књ. 9, Београд: BIGZ; Sarajevo: Svjetlost.

Селимовић 2004: М. Селимовић, *Дервиш и смрт*, приредио и поговор написао Александар Јерков, Београд: НИИ.

Селимовић 2008а: М. Селимовић, *Тврђава*, Београд: Штампар Макарије.

Селимовић 2008б: М. Селимовић, *Круг: незавршени роман из савременог живота*, Београд: Штампар Макарије.

Стивен 2017: M. Steven, *Communist Laughter, from Lenin to Lubitsch*, *Screen*, 58: 4, Winter 2017, 387–411.

Утка 2020: E. Outka, *Viral Modernism: The Influenza Pandemic and Interwar Literature*, New York: Columbia University Press.

Фуко 2004: M. Foucault, *Naissance de la biopolitique. Cours au Collège de France (1978–1979)*, Édition établie sous la direction de François Ewald et Alessandro Fontana, par Michel Senellart, Paris: Gallimard/Le Seuil.

Џаџић 1988: П. Џаџић, Шала пре Кундерине, *Записи*, Нови Сад: Матица српска, 59–64.

Шмуља 2011: С. Шмуља, Процес и преображај у роману *Дервиш и смрт* Меше Селимовића, у: Р. Поповић (ур.), *Меша Селимовић и Скендер Куленовић у српском језику и књижевности*, зборник радова, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, Филолошки факултет; Источно Сарајево: Филозофски факултет, 59–72.

Шулте 2000: Ј. Шулте, Круг није завршен (временска структура у Селимовићевом роману *Дервиш и смрт*), *Научни састанак слависта у Вукове дане, Развој прозних врста у српској књижевности*, 29/2, 309–318.

Mina M. Đurić

LAUGHING (AT) AS REBELLION IN MEŠA SELIMOVIĆ'S NOVEL
DEATH AND THE DERVISH

Summary

The paper examines, also from the views of biopolitics, the extent to which Selimović's novel *Death and the Dervish*, read in the context of Pekić's *The Time of Miracles*, Kundera's *The Joke*, or Eco's *The Name of the Rose*, is the work on (in)possibilities of laughter in a totalitarian system. Who does laugh or sneer, and in what ways in one of the most tragic novels of the second half of the 20th century? What does that laughter mean, and what does it (not) contribute? This research poses those questions from the perspective of biopolitical views of laughter as a potential basis for rebellion against the repressive system. The paper concludes that the analyzed works on the problematization of the destructiveness of laughter create a potential comparative genealogy of novels on (un)allowed laughter as a kind of biopoetic rebellion in literature.

Key words: Meša Selimović, *Death and the Dervish*, rebellion, laughing (at), biopoetics.